

शून्यको मूल्यमा प्रतिबिम्बित समकालीन नेपाली समाजको चरित्र

बिन्दु शर्मा, पिएचडी

bindu2033@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा नवराज केसीको आख्यानात्मक निबन्ध कृति *शून्यको मूल्यमा* प्रतिबिम्बित समकालीन नेपाली समाजको चरित्रको विशिष्टता खोजी गरिएको छ। यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ र यसमा समकालीन नेपाली समाजका कुनकुन वास्तविक शून्यको मूल्यमा अभिव्यञ्जित छन् र समाजको मूल्याङ्कनका निमित्त तिनको सान्दर्भिकता र प्रभावकारिता कसरी पुष्टि हुन्छ भन्ने प्रश्न समाधान गर्ने उद्देश्य रहेका छन्। यसका निमित्त कृतिमा प्रतिबिम्बित समकालीन नेपाली समाजको विश्लेषण गर्न पूर्वअध्ययनबाट एउटा अवधारणात्मक ढाँचा तयार पारिएको छ; जसअन्तर्गत गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्र, असमान विकास, शोषण, उत्पीडन र दमन, तथा मार्क्सवादको प्रभावका तथ्याङ्कहरूको आलोचनात्मक समीक्षा भएको छ। यसबाट समकालीन नेपाली समाज मूलतः अर्धसामन्ती र दलाल पुँजीवादी रहेको निष्कर्ष प्राप्त हुन आएको छ।

शब्दकुञ्जी : अर्धसामन्ती, असमान विकास, गुजारामुखी अर्थतन्त्र, दलाल पुँजीवाद, मार्क्सवाद।

विषयप्रवेश

समकालीन नेपाली समाजको चरित्र भनेको यसको आधारभूत उत्पादनको ढाँचा र त्यसले रचना गरेको सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धति हो। यसमा मूलतः दुई वर्गको उपस्थितिले प्रभाव पारेको हुन्छ। प्रारम्भदेखि नै नेपाली समाज मूलतः गरी खाने र बसी खाने वर्गबिचको द्वन्द्वात्मक आर्थिक सम्बन्धबाट गतिशील रहँदै आएको छ। विकासको ऐतिहासिक चरणमा यी दुई वर्गको सामाजिक अस्तित्वमा केही फेलबदल आएको जस्तो देखिए पनि उत्पादक शक्ति र उत्पादन सम्बन्ध, आधार र अधिरचना तथा उत्पीडक र उत्पीडित स्वरूपका आधारमा देखा परेका

कार्य र भूमिकामा भने खासै परिवर्तन देखिएको छैन । समाज विकासको प्रारम्भिक रूप आदिम साम्यवाद हो भने त्यसको विकसित रूप चाहिँ वैज्ञानिक समाजवाद हो । यस प्रक्रियामा विभिन्न देशमा विभिन्न प्रकारका विशिष्टताहरू देखा परेका छन् । अन्यत्र जस्तै नेपालमा पनि समाज मातृप्रधानबाट पितृसत्ता हुँदै राज्यसत्तामा सङ्क्रमणको प्रक्रियामा जाँदा कृषि, पशुपालन, शिल्पकारी, व्यापार र सम्पत्तिमा निजी स्वामित्वको उदय भएको हो । त्यसपछि प्रदेशअनुसार आवादी, सेना, प्रहरी, जेल र अदालतसहितको सार्वजनिक राज्यसत्ता, करव्यवस्था, मुद्राप्रणाली, सार्वजनिक ऋणव्यवस्था, बन्धकी प्रथा आदि प्रवृत्ति समेटिएको राज्य उदय भएको थियो । प्रारम्भदेखि नै नेपाल कृषि, पशुपालन तथा व्यापारव्यवसायमा आधारित अर्थतन्त्रसँगै जमिनको सबैभन्दा ठुलो क्षेत्रमा स्वामित्व कायम गरेका राजा नै राज्यको मालिक हुने सामन्तवादी व्यवस्थाद्वारा सञ्चालित थियो । सामान्यतया कमाउनका लागि किसानलाई उपलब्ध गराइने भूमिको मालिकलाई सामन्त र त्यस प्रकारको उत्पादन प्रणालीलाई सामन्तवाद भनिन्छ । यो किसान र भूमिपति वर्गको प्रधानता रहेको उत्पादन सम्बन्धको व्यवस्था हो । सानो पैमानका किसानहरूको खेती र स्वतन्त्र दस्तकारीहरूको मिलनबाट सामन्तवादी उत्पादन प्रणालीको आधार बनेको हुन्छ (मार्क्स, सन् १९८७, पृ. ३५९) । यसरी उत्पादक र त्यसका परिवारका साथै सामन्तीहरूका आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने गुजारामुखी खेतीप्रणाली र स्वतन्त्र शिल्पकारिता मिलेर बनेको उत्पादन व्यवस्था नै सामन्तवाद हो । इस्वी संवत्को छैटौँ शताब्दीतिर लिच्छवीहरूको प्रवेश भएसँगै नेपालमा सामन्तवादको जग बसेको हो । मानदेवबाट व्यवस्थित रूपमा उदय भएको यस व्यवस्थामा वर्गसमाज विकसित अवस्थामा रहेको थियो । त्यो बेला सामन्त, महासामन्त, व्यापारी, शिल्पकार, किसान, दास र गुरुपुरोहितका रूपमा वर्गहरूको सामूहिक स्थिति देखा परेकाले त्यसैअनुसार सामाजिक श्रम विभाजन पनि भएको देखिन्छ । लिच्छवीहरूको प्रवेशले यहाँ वर्णव्यवस्थाको सुरुवात

भइसकेको र त्यसमा अठार प्रकारका जातको उल्लेख गरिएको पाइन्छ (किरण, २०६५, पृ. ५३) । सामन्तवादी व्यवस्थाको प्रारम्भ मानदेवबाट भएको भए पनि केन्द्रीय सामन्ती राज्यसत्ताको स्थापना (पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोट विजय गरेको अवधि वि.सं. १८०१) पछि नै त्यो आफ्नो उत्कर्षका रूपमा विकसित हुँदै गएको हो । राणाकाल, प्रजातन्त्रकाल, पञ्चायतकाल र बहुदलीयकाल हुँदै नेपाली समाज गणतन्त्रकालमा अघि बढिरहेको छ । समकालीन नेपाली समाजमा मूलतः गुजारामुखी प्राकृतिक अर्थतन्त्र, असमान विकास, उत्तराधिकारको व्यवस्था र श्रेणीकरणमा आधारित सामाजिक सम्बन्ध, जनताको शोषण, उत्पीडन र दमन, एकल धार्मिक प्रभुत्व, हत्या षडयन्त्र र द्वैध शासन, विभिन्न सामाजिक अन्तरविरोध आदि चारित्रिक प्रवृत्तिहरू देखा परेका छन् । साहित्यमा सामाजिक चरित्र र विचारधाराको कलात्मक प्रकटीकरण हुनाले नेपाली साहित्यिक कृतिहरूमा पनि समकालीन नेपाली समाजका चरित्रहरूको वस्तुगत र आत्मपरक विश्लेषणअनुसारको प्रतिबिम्बन भएको छ ।

नवराज केसीको शून्यको मूल्य (२०७९) कर्णाली प्रदेश वरपरका श्रमजीवी महिलाको सङ्घर्ष, त्यहाँका आजीविकाका समस्या, मानवीय सम्बन्ध, सामाजिक व्यवस्था तथा आर्थिक उपाजनका गतिशील उपायहरूको अभिलेखन गरिएको निबन्ध कृति हो । यसमा त्यहाँको जनजीवनको मानवीय सम्बन्ध विकास अध्ययनको सामाजिक विश्वविद्यालयको उपमा प्रदान गरेर समाजको विकासका लागि आधार तहमै लगानी गर्नुपर्ने सन्देश प्रसार गरिएको छ । समाज विकासको आधार तह भनेका बालबालिका हुन्; बलिया आमा विना बालबालिकाको विकास सम्भव हुँदैन भन्ने लेखकीय जीवनदृष्टि प्रकटीकरणका लागि प्रस्तुत कृतिलाई पात्रको चरित्रगत विशिष्टतासहितका पाँच उपशीर्षकमा विभक्त गरिएको छ । तिनमा केन्द्रीकृत राज्यसत्ताको असमान विकासको मारमा परेर सीमान्तीकृत बन्न विवश कर्णालीको पहाडी भूगोलसँग जुधिरहेको एवम् गाँस, बास, कपाससँगै स्वास्थ्य र शिक्षाको आधारभूत

पहुँचबाट समेत वञ्चित नेपाली समाजको वास्तविकता उद्घाटित छ। उपर्युक्त विषयका विभिन्न पक्षहरूले समकालीन नेपाली समाजका चारित्रिक विशिष्टताहरूको प्रतिनिधित्व पनि गर्छन्। अतः शून्यको मूल्यमा समकालीन नेपाली समाजका केकस्ता चारित्र कसरी प्रतिबिम्बन गरिएको छ भन्ने जिज्ञासा यस अनुसन्धानमा रहेको थियो र तिनै जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ। शून्यको मूल्यमा एउटा भूगोलको निश्चित समयावधिको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक सम्बन्धको विशद पहिचान र मूल्याङ्कन गरिएको हुनाले मानवीय आयाम, आर्थिक उत्पादनको आधार तथा वैचारिक सञ्चेतनाको अवस्थिति विश्लेषण गर्नका लागि यस कृतिमा प्रतिबिम्बित समकालीन नेपाली समाजको अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक ठहर्दछ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक प्रकृति अध्ययनमा आधारित छ। यसमा नवराज केसीको शून्यको मूल्य कृतिमा अभिव्यञ्जित नेपाली समाजका आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र मानवीय संवेदनाका विषयका प्रतिबिम्बहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। त्यसमा पनि कर्णली क्षेत्रका महिलाहरूको जीवनपद्धति र त्यसले समेट्ने राष्ट्रिय-अन्तरराष्ट्रिय सन्दर्भहरू यसमा टिपिएका छन् र नेपाली समाजको चरित्र अध्ययन भएका सैद्धान्तिक एवम् विश्लेषणात्मक लेख तथा कृतिलाई यसमा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। समकालीन नेपाली समाजको चरित्र र शून्यको मूल्य कृतिलाई समानान्तर रूपमा राखेर प्रस्तुत अध्ययनलाई पाठपरक समाज अध्ययनको एउटा नवीन मानक तयार पारिएको छ। यसमा नवराज केसीको कृतिलाई नै आधारसामग्रीका रूपमा छनोट गर्नुको कारण उक्त कृतिले बदलिँदो नेपाली समाजको छवि गहन र व्यावहारिक रूपमा उद्घाटन गर्न सक्नु हो। यसबाट समाज र साहित्यको अध्ययनलाई जोडेर यथार्थ तथ्य एवम् कलात्मक सौन्दर्यको समायोजनबाट समकालीन नेपाली समाजको चरित्रलाई विश्वसनीय

र प्रभावकारी ढङ्गले स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता स्थापित भएको छ।

समकालीन नेपाली समाजको चरित्र विश्लेषणको अवधारणात्मक ढाँचा

समकालीन नेपाली समाजको अध्ययन आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि विभिन्न तरिकाले गर्न सकिन्छ। तर तीमध्ये पनि आर्थिक आधारबाट सिर्जित सामाजिक-सांस्कृतिक आधारमा अध्ययन गर्दा त्यसले समकालीन नेपाली समाजका वास्तविक पक्षहरूको पहिचान हुने र तिनले प्रतिनिधित्व गरेको जीवनपद्धतिको बृहत् फलकमा मूल्याङ्कन हुन सक्छ। यसले अर्थराजनीतिक उत्पादन तथा तिनको सामाजिक प्रभावको उद्घाटन गर्ने सामर्थ्य राख्छ। यस प्रकारले नेपाली समाजको अध्ययन गर्ने परम्पराको प्रारम्भ पुष्पलालले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र (२००६) देखि गरेका हुन्। तर तत्कालीन नेपाली राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक परिस्थितिको विश्लेषण गरेर उनले (सन् १९८०) समाजको चरित्र ऐतिहासिक रूपले विश्लेषण गरेका छन्। उनका अनुसार नेपालको इतिहासमा राजनीतिक रूपले भारतमा साम्राज्यवादी शासनसत्ता सञ्चालन गरिरहेको अङ्ग्रेजसँग अन्तरद्वन्द्व चर्किँदै गएपछि नेपाल अर्धऔपनिवेशिक र अर्धसामन्ती अवस्थामा प्रवेश गरेको हो। दरबारद्वारा नेतृत्व गरिएको नेपालको सामन्त वर्ग तथा अन्तर्राष्ट्रिय पुँजीवाद खास गरेर भारतीय एकाधिकार पुँजीवाद र अमेरिकी साम्राज्यवादद्वारा भइरहेको शोषणले गर्दा हाम्रो देशको सामाजिक स्थिति आज पनि अर्धऔपनिवेशिक तथा अर्धसामन्ती छ (२०७३, पृ. ११२)। सुगौली सन्धि (१८७२) पछि नेपालको सार्वभौमिकतामाथि साम्राज्यवादी हस्तक्षेप बढ्दै गएको अवस्थाको नेपाली समाजको चरित्रलाई किरणले पनि अर्धऔपनिवेशिक र अर्धसामन्ती नै ठहर्‍याएका छन् (२०६५, पृ. ९३)। गोर्खा भर्तीकेन्द्रको स्थापना (१९४२), भारदारहरू बिचको गुटबन्दी, शक्तिसङ्घर्ष तथा राजनीतिमा अङ्ग्रेजहरूको संलग्नता, नेपालको आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रमा छिमेकीको व्यवधानजस्ता पछिल्ला

घटनाक्रमले पनि उनले बताएको अर्धऔपनिवेशिक चरित्रको निर्धारण उपयुक्त ठहर्दछ । तर अर्धसामन्ती स्वरूप निर्धारण गर्दा भने उनले नेपाली समाजको वास्तविक चरित्रलाई भन्दा सिद्धान्तलाई आधार मानेको देखिन्छ । त्यसैले उनी सामन्तवादका अवशेष बाँकी नै रहेको अवस्थाको समाज अर्धसामन्ती हुने हो कि साम्राज्यवादी हस्तक्षेप भएपछि स्वतः अर्धसामन्ती अवस्थामा रहने हो भन्नेतर्फ बिस्तारमा जान चाहेको देखिँदैन । उनको सुगौली सन्धिपछि नेपाली राजनीति र यहाँको व्यापारिक अर्थतन्त्रमा अङ्ग्रेजका दलालहरूको संलग्नताको परिणामस्वरूप नेपालमा दलाल पुँजीवादको स्थापना भएको ठहर छ (२०६५, पृ. ९२) । यसबाट किरणका दृष्टिकोणमा समकालीन नेपाली समाजको चरित्र दलाल पुँजीवादी पनि रहेको निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

समकालीन नेपाली समाज सामन्तवादबाट पुँजीवादतिर सङ्क्रमणशील रहेको अवस्थामै छ । शङ्कर पोखरेल (सन् २०१४) ले नेपाली समाज अर्धसामन्ती र अर्धऔपनिवेशिक अवस्थाबाट परिवर्तनको प्रक्रियामा रहेको बताएका छन् । उनले अहिले पनि सामन्तवाद विरोधी पुँजीवादी जनवादी क्रान्तिको चरणबाट अघि बढिरहेको नेपाली समाजलाई दलाल नोकरशाही भयो भन्नु त्रुटिपूर्ण र मनोगत विश्लेषण भएको ठहर छ । उनको समकालीन समाज सामन्तवाद कमजोर हुँदै गएको र पुँजीवादी जनवादी रूपान्तरणको प्रारम्भिक अवस्थामा छ । परम्परागत खेती प्रणालीमा आधारित कृषि अर्थतन्त्र धराशायी हुँदै गएको, राज्यका अर्थनीतिहरू विदेशी उत्पादनको आयात प्रबर्धन गर्ने दिशातर्फ केन्द्रित भइरहेको, नागरिकहरू विदेशी वस्तु बिक्री गरेर नाफा कमाउने ध्याउन्नमा लागेको वास्तविकतालाई अनदेखा गरेर नेपाली समाज पुँजीवादी जनवादी रूपान्तरणको प्रारम्भिक अवस्थामा छ भन्ने तर्क अहिलेको सन्दर्भमा हचुवा ठहर्दछ । चैतन्य मिश्र (२०७१) ले नेपाली समाज लामो समयदेखि पुँजीवादमा प्रवेश गरिसकेको बताएर यसलाई स्वामित्वको फैलावट, श्रमको सङ्गठन र पुँजीको पुनः लगानीको अवस्थाका आधारबाट पुष्टि गरेका छन् । यसका लागि उनले

अहिले ८०-९०% परिवारको आफ्नै जमिन भएको तथा खेतबारी, ज्यालादारी र पर्मबाट श्रम सङ्गठित हुँदै आएको तर्क दिँदै नेपाल सामन्ती संरचना रहेको मुलुक हो भनेर भन्ने अवस्था कहिल्यै नरहेको बताएका छन् (२०७६, पृ. ३३९) । पुँजीको पुनः लगानीको अवस्थाका आधारमा भने यहाँको पुँजीवाद पछाडि परेको उनको ठहर छ ।

कृषिको आधुनिकीकरण नभइसकेको, अर्थतन्त्रमा उद्योगको योगदान न्यून रहेको, क्षेत्रीय, जातीय तथा लैङ्गिक विभेद हट्न नसकेको, किर्त तमसुकका आधारमा ऋणीको घरखेत हडप्ने मिटरव्याजी साहु राज्यसत्ताबाटै संरक्षित गरिएको समकालीन वास्तविकतालाई नजरअन्दाज गरी प्रतिवेदनमा प्रगति देखाउने आइ.एन.जी.ओ र सरकारी विवरणका आधारमा मात्र चैतन्यको निष्कर्ष पनि तर्कसङ्गत ठहर्दैन । घनश्याम भुसाल (२०७८) ले पुरानो सामन्ती अर्थतन्त्र र संगसंगै राजनीतिसमेत उन्मूलन भइसकेको, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रसमेत स्थापित भएको, संविधानले व्यक्ति र समुदायका अधिकारहरू स्थापित गर्दै राज्यको चरित्र समाजवाद उन्मुख भनेर निर्दिष्ट गरिसकेको तर्क प्रस्तुत गर्दै नेपाली समाजको चरित्र पुँजीवादी भएको बताएका छन् ।

उनी भूमिमा सामन्ती स्वामित्वको उन्मूलन र कुनै कुल वा वंशका आधारमा राजनीतिक तथा सामाजिक विशेषाधिकार प्राप्त गर्ने व्यवस्थाको समाप्ती भइसकेको अवस्थामा पनि अर्थतन्त्रमा कृषिको योगदान घट्नु, उद्योगको योगदान नबढ्नु, निर्यात घट्दै आयात बढ्दै जानु, वर्षभरि काम गर्दा पनि खान मात्रै पुग्ने वा खानसमेत नपुग्ने अवस्थाका कारण जनसङ्ख्या बेरोजगारीको चपेटामा पर्दै जानुजस्ता कारणले नेपाली समाजमा अनुत्पादक वा दलाल पुँजीपतिको वर्चस्व रहेको मान्छन् । समाजले आफ्नो चरित्रअनुसार वर्गहरू निर्माण गर्ने भएकाले दलाल पुँजीपतिको वर्चस्व रहेको नेपाली समाजले पनि सोहीअनुरूपमा वर्गहरू जन्माएको छ; जसमा आयको प्रमुख स्रोत नै नाफालाई बनाउनेहरू पुँजीपति हुन् भने श्रमलाई नै आयको स्रोत बनाउनेहरू

श्रमजीवी हुन् । त्यसैगरी आफूले पनि श्रम गर्ने र अरूलाई पनि श्रम गराउनेहरू मध्यम वर्गमा पर्दछन् । यसरी नेपाली समाजमा तीन किसिमका वर्गहरू देखिएका छन् । यस अवस्थामा नेपाली समाजलाई समृद्धि र समाजवादतर्फ जानबाट रोक्ने अनेकौं तत्त्वमध्ये दलाल पुँजीवाद प्रमुख कारण हो । त्यसैले दलाल पुँजीवादसँग अरू सबै वर्गको अन्तरविरोध नै आजको मुख्य अन्तरविरोध हो भन्ने भुसाल (२०७८) को तर्कले अन्ततः समकालीन नेपाली समाजको चरित्र दलालपुँजीवादी पनि रहेको भन्ने दोधारे मत प्रस्तुत गरेको छ । मूलबाटो अनलाइन पत्रिका (२०७३ फागुन) ले चरित्रगत हिसाबले नेपालको राजनीतिक व्यवस्थाले अझै पनि मुट्टीभर अभिजात्य वर्गको हित र वैदेशिक शक्तिसँगको चाप्लुसीमा प्रतिष्ठा अनुभव गरिरहेको बताउँदै नेपाली समाजको वर्तमान चरित्र अर्धसामन्ती र नवऔपनिवेशिक रहेको निष्कर्ष निकालेको छ । वर्तमान समाजका मूल अन्तरविरोधतर्फ परम्परागत दृष्टि दिइएको प्रस्तुत अध्ययन उत्पादन सम्बन्धको तथ्यपरक विश्लेषणमा भन्दा पुष्पलालले गरेको समाजको विश्लेषणकै पुनर्व्याख्यामा केन्द्रित छ । उपर्युक्त विश्लेषणमा नेपाली समाजको चरित्र अर्धसामन्ती र अर्धऔपनिवेशिक प्रवृत्तिको रहेको भन्नेमा भने धेरै सहमत भएको देखिन्छ ।

समकालीन नेपाली समाज अर्धसामन्ती चरित्रको छ, भन्नु पनि सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्ध नै हो । तर यो आधा सामन्ती भन्ने अर्थमा नभएर नेपाली समाजमा दुई प्रकारका उत्पादन सम्बन्धहरू विद्यमान छन् भन्ने अर्थमा आधारित छ । यो पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्धले सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धमा प्रवेश पाएको अवस्था हो । खासगरी विराटनगर जुटमिलको स्थापना (१९९३) सँगै सामन्ती उत्पादनपद्धतिको एकाधिकार समाप्त भएको भन्ने मान्यता स्थापित भएपछि, यस्तो अवधारणा विकसित भएको हो ।

सामन्तवाद कमजोर हुँदै गए पनि समाप्त भइसकेको अवस्था भने होइन । पूर्ण रूपमा कृषिको आधुनिकीकरण हुन नसक्नु, बिर्ता उन्मूलन, जमिनको हदबन्दी, भूमिसुधारको प्रयास, कमैयाकमलरीको

मुक्ति, राजतन्त्रको अन्त्य, बहुविवाहमाथि रोकजस्ता कार्यबाट कमजोर बन्दै गएको भए पनि तराईका हरवाचरवाका समस्या यथावत् रहनु, जमिनमाथिको अनुपस्थित स्वामित्व पूर्ण रूपमा अन्त्य हुन नसक्नु, खेतीयोग्य जमिनमा किसानको स्वामित्व कायम नहुनु, ठुलो सङ्ख्यामा किसानहरू कुत, बटैया, ठेक्का प्रथामा आजीविका गर्न बाध्य हुनु, परिवारभित्र घरमूली पुरुषको हैकम कायमै रहनुजस्ता कारणले पनि नेपालमा अझै पनि सामन्तवादी उत्पादनपद्धति कायमै रहेको प्रस्ट हुन्छ । नेपालको सार्वभौमसत्ता सुगौली सन्धिबाट खण्डित भएको र अङ्ग्रेजहरूको दलालका प्रतिनिधिका रूपमा राणाशासक देखापरेपछि समाजमा अर्धऔपनिवेशिक प्रवृत्ति पनि जबर्जस्त रूपमा स्थापित भएको हो । नेपालको समाज पुँजीवादी व्यवस्थामा प्रवेश गरिनसकेको भन्ने पोखरेल, पुँजीवादी हो भन्ने चैतन्य मिश्र र पुँजीवादी एवम् दलाल पुँजीवादी दुवै अवस्थातर्फ सङ्केत गर्ने घनश्याम भुसालका तर्क एकापसमा बाभिएका भए पनि नेपाली समाजको वास्तविकता बोधतर्फ भने ती केही गम्भीर देखिएका छन् । यथार्थमा राजनीतिक रूपले अहिलेको साम्राज्यवाद नियन्त्रित बहुदलीय व्यवस्था (ढकाल, २०८०, पृ. ९६) भनेको पनि अर्धऔपनिवेशिक अवस्था नै हो । एम.सी.सी सम्झौताको कार्यान्वयन तथा साम्राज्यवादी दबावका बिच नेपालले देखाउँदै गएको हिन्दप्रशान्त रणनीतितर्फको बढ्दो झुकावले समेत यो अवस्था पुष्टि गरिसकेका छन् । यस्तो बाह्य हस्तक्षेप एवम् सांस्कृतिक प्रभुत्वले राणाकाल, प्रजातन्त्रकाल, पञ्चायतकाल र बहुदलकालमा निरन्तरता पाउँदै आयो, जसका कारण कृषि उत्पादन तथा उद्योगधन्दाहरू धरासायी बन्दै देश उपभोक्तावादी व्यवस्थाको भासमा फस्दै गएको छ । यस क्रममा नेपालमा सामन्तवादको उत्कर्ष, दलाद पुँजीवादको विकास, नयाँ प्रकारको अन्तरविरोध, वैचारिक सङ्घर्ष, विभिन्न विचार र पार्टीहरूको जन्म, विभिन्न किसिमका जनसङ्घर्ष, वर्गसङ्घर्ष, सशस्त्रसङ्घर्ष, लोकतान्त्रिक आन्दोलन २०६२/०६३, मधेस आन्दोलन र सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनाजस्ता परिघटनाहरू देखिसकेका छन् ।

उत्पादन सम्बन्धका आधारमा भन्नुपर्दा अहिलेको नेपाली समाज सामन्तवाद र पुँजीवादका बिचको सङ्क्रमणको अवस्थामा छ। यसमा अर्धसामन्ती र अर्धपुँजीवादी प्रवृत्तिहरू पनि विद्यमान छन्। अर्धसामन्ती अवस्था भनेको पनि सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध नै हो। सामन्ती उत्पादन सम्बन्धमा पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्धले प्रवेश पाएको यो सङ्क्रमणको अवस्था हो, जहाँ सामन्ती र पुँजीवादी दुवै व्यवस्थाका चरित्रहरू संयोजित भएका छन्। सहर आसपास र सडक छेउछाउमा कृषिमा व्यावसायीकरण हुँदै निर्वाहमुखी खेतीप्रणालीमा केही परिवर्तन आएर व्यावसायिक प्रकृतिको खेतीपाती बढ्दै गएको भए पनि अधिकांश क्षेत्रमा कृषिको व्यावसायीकरण भएको छैन। भूमिसुधारका विगतका कार्यक्रमबाट पुरानो सामन्ती भूसम्बन्धी केही सुधार ल्याएको भए पनि कृषिमा पुँजीवादी सम्बन्ध विकसित हुन नसकेको अवस्थाले पनि यसलाई प्रस्ट पार्दछ। त्यसैगरी अहिले पनि ५२% गरिबको स्वामित्वमा १९% मात्र जमिन हुनु, सामन्तवादकै एउटा अङ्ग मानिएको गुठी व्यवस्थाअन्तर्गत पहाडमा ५ लाख ६२ हजार रोपनी र तराईमा ६६ हजार ३ सय पचास बिघा जमिन रहनुजस्ता तथ्य यसका उदाहरण हुन्। नेपालमा यस्तो अनुपस्थित जमिनदारको जमिन अझै २०% रहेको छ। तिनै जमिनदारहरू अनुपस्थित र अर्धउपस्थित जमिनदारका रूपमा किसानबाट अधियाँ, ठेक्का आदिका नाममा लगान असुल गरिहेका छन् (मूलबाटो, २०७३)। यस्तो अधियाँ, बटैया प्रथा अर्धसामन्ती सम्बन्धको अभिव्यक्ति हो। किनकि पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्धमा यस्तो क्रियाकलाप हुँदैन। कुल ग्राह्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २३.९५% रहनु र औद्योगिक क्षेत्रको योगदान १४.२९% देखिनुले पनि नेपाली समाजमा सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्ध विद्यमान रहेको प्रस्ट हुन्छ। त्यसैले समकालीन नेपाली समाज पुँजीवादी व्यवस्थामा प्रवेश गरिसकेको भन्न सकिने अवस्था अझै छैन।

नेपाली समाज पुराना कुरा छोड्न खोज्ने तर छोड्न नसक्ने अनि नयाँ कुरा अवलम्बन गर्न

खोज्ने तर गर्न नसक्ने विरोधाभाषी चरित्रमा जकडिएको छ। विशेषगरेर यहाँका राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रका अगुवाहरूमा देखिएको यस्तो गतिहीन प्रवृत्तिले समाज विकास सही दिशातिर हुन नसकेको हो। लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान जारी भएको एक दशक हुनै लाग्दा पनि सङ्घीयताको सही कार्यान्वयन हुन नसक्नुका पछाडि नेतृत्वको केन्द्रीकृत मानसिकता नै अधिक जिम्मेवार छ। गणतान्त्रिक संविधानअन्तर्गत दुईओटा निर्वाचन सम्पन्न भइसक्दा पनि सङ्घीय ऐनहरू बन्न नसकेर प्रदेशमा कर्मचारी तथा प्रहरी समायोजन हुन नसक्नु यसै अवरोधको ज्वलन्त उदाहरण हो। यसका साथै अधिकार र शक्ति आफूमा मात्र सीमित गरी पार्टीका कार्यकर्तालाई आफ्नो वरिपरि घुमाउने, राजनीतिक नियुक्तिहरूमा सौदाबाजी गर्ने, विकासका आयोजनाबाट कमिसन लिने, चन्दा असुलेर व्यापारी, ठेकेदार तथा उद्योगीहरूको स्वार्थअनुकूलका नीतिनिर्माण गर्नेलगायतका क्रियाकलापबाट नेपालको राजनीतिक नेतृत्वको चरित्र सामन्तवादी र व्यवहार चाहिँ पुँजीवादी रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी यहाँको नीतिनिर्माण, सरकार गठन, न्यायाधीश नियुक्ति, विकास योजनाहरूको तर्जुमा आदिमा हुने गरेको ठाडो वैदेशिक हस्तक्षेपले चाहिँ नेपाली समाजको अर्धऔपनिवेशिक चरित्रको फैलावटलाई सङ्केत गर्दछ। अतः यो सङ्क्रमित समाज हो। यसमा अर्धसामन्ती, अर्धऔपनिवेशिकसँगै दलाल पुँजीवादी स्वरूप विद्यमान छन्। यसकारण पनि समकालीन नेपाली समाजको चरित्र मूल्याङ्कन गर्न निम्नलिखित आधार लिन उपयुक्त हुन्छ—

- (१) गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्र
- (२) असमान विकास
- (३) शोषण, उत्पीडन र दमन
- (४) मार्क्सवादको प्रभाव

प्रस्तुत लेख शून्यको मूल्य कृतिमा यिनै सामाजिक चरित्रहरूको पहिचान गरेर तिनको प्रभावको समीक्षामा केन्द्रित रहेको छ।

विमर्श र परिणाम

नवराज केसीको शून्यको मूल्य आख्यानात्मक निबन्ध हो । अध्ययनका क्रममा विदेशका विश्वविद्यालय एवम् अस्पताल र बालचिकित्सकका रूपमा कर्णालीका गाउँघरका वास्तविकतासित साक्षात्कार गरेका केसीले प्रस्तुत कृतिमा नेपाली समाज, त्यसमा परेको प्रभाव, महिला र बालबालिकाको सामर्थ्य तथा सम्भावनाको उत्खनन गरेका छन् । यसका लागि यहाँ समकालीन नेपाली समाजका चरित्रहरूको संयोजन गरेर तयार गरिएको कृति विश्लेषणको निर्धारित अवधारणात्मक ढाँचा प्रयोग गरिएको छ; जसमा (१) गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्र (२) असमान विकास (३) शोषण, उत्पीडन र दमन (४) मार्क्सवादी प्रभाव गरेर चारओटा शीर्षकहरू समेटिएका छन् ।

गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्र

गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्र भनेको प्राकृतिक तथा औद्योगिक उत्पादन प्रणालीमा आधारित भएर छरिएको र पिछडिएको तर आफैँमा आत्मनिर्भर आर्थिकपद्धति हो । सामाजिक श्रम विभाजनको प्रकृति अपेक्षाकृत मन्द र स्थिर रहने यस अर्थतन्त्रमा खेतीपाती, पशुपालन, दस्तकारिता, सानो परिमाणको उद्योग तथा व्यापारलगायतका विविध सेवाहरू एकै ठाउँमा संयोजित हुन्छन् । सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धमा आधारित यस व्यवस्थामा केही स्थानीय उद्योग र व्यवसाय सञ्चालनमा रहे पनि परम्परागत कृषिकै भूमिका प्रधान रहन्छ । खानका लागि मात्र ठिक्क हुने यस्तो गुजारामुखी पद्धतिमा गाउँ र सहरबिचको अन्तर कम हुने, मुद्राको प्रयोगभन्दा वस्तु विनिमयलाई महत्त्व दिने, बाट्य हस्तक्षेप कम हुनेलगायतका विशेषताहरू विद्यमान हुन्छन् ।

शून्यको मूल्य कृतिमा पात्रका आजीविका, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा बेरोजगारीका प्रश्न उठान गर्ने क्रममा कर्णाली प्रदेशको समाज गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्रमै निर्भर रहेको सन्दर्भ चित्रित छ । यसमा पाठो बेचेर चार वर्षसम्म पनि नबोलेको छोराको उपचार गराउन आएका भुनभुनेकी आमाले भैंसी,

बाखालगायतका पशुपालनबाट जीवननिर्वाह गरेको देखिन्छ । पखालाले सिकिस्त भएको छोराको उपचार गराउन सुर्खेत आइपुगेका हुम्ली दम्पतीको आजीविकाको प्रमुख आधार पनि परम्परागत कृषि र पशुपालन नै रहेको छ । दश जोडी भेडा बेचेर अस्पतालसम्म आएका उनीहरूको घरमा खाद्यान्नका रूपमा चार बोरा सिमी, तीन बोरा फापर, केही कोदोको पिठो र ओखर भएको (पृ. १५१) जानकारी पाइन्छ । खेतीयोग्य जमिनका रूपमा जङ्गल र गाउँबिचका ऐलानी भीरहरू मात्र रहनु र त्यसको उत्पादनबाट थप पुँजी आर्जन नभएकाले मुस्किलले आधारभूत आवश्यकता मात्रै पूर्ति हुनु गुजारामुखी उत्पादन पद्धतिको प्रमुख अभिलक्षण हो । यस्तो परम्परागत खेतीपाती र पशुपालनबाहेक बुधेकी फुपू, केदारनी बड्डी आदि सुर्खेतको पश्चिम दक्षिण पुछारका इखेनी र कोलडाँडाका बासिन्दाले गर्दै आएको गिट्टी कट्टने व्यवसायले निर्माण उद्योगहरू पनि सञ्चालनमा रहेको जानकारी मिल्दछ । यसका साथै उनीहरूले सानो सङ्ख्यामा भए पनि चल्ला किनेर कुखुरा पाल्न पनि थालेका छन् । तर औद्योगिक श्रम गरे पनि यसबाट पुँजी सङ्कलन नभएर उनीहरूको जीविका मात्र चल्ल पनि धौधौ भएको अवस्था छ ।

त्यसैगरी रक्सीको कुलतमा फसेको कर्किनी आमाले लोनेले कालापहाडमा रहेका बेला आफ्नी छोरीलाई जबरजस्ती होटेलको कामसँगै यौन व्यवसायमा लगाउन खोजेको (पृ. २०१), अग्रवाल दम्पतीले नेपालगन्जको पाँचतारे होटलमा एक गिलास दुधको २५० रुपियाँ तिरेको, राराबाट सुर्खेत आउने बाटाको जङ्गलको टहरोको कर्किनी आमाले होटल खोलेको, आफैँ भैंसी पालेर बिस माना दूध र दहीचिउरा बेच्ने कर्किनी आमाले होटलमा करिब पन्ध्र जनाले रोजगारी पाएको (पृ. २०४) जस्ता सन्दर्भले त्यहाँको समाज सामान र सेवा बेचेर पैसा कमाउने पुँजीवादी व्यवस्थामा प्रवेश गर्दै गरेको सङ्केत पनि मिल्दछ । तर यो पनि निर्वाहमुखी मात्र भएकाले यसबाट पुर्नलगानी गर्न सक्ने पुँजी आर्जन भने भएको देखिँदैन । यसरी उत्पादनका लागि प्राकृतिक खेतीपाती र पशुपालनसँगै निर्माण र सेवा उद्योगहरू पनि

सञ्चालनमा रहेकाले शून्यको मूल्यले चित्रण गरेको कर्णालीको समाजको अर्थतन्त्र गुजारामुखी र मिश्रित प्रकृतिको रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

असमान विकास

नेपालमा सामन्तवादको उदय भएदेखि नै उत्पादनका साधनमा निश्चित वर्ग, जात र लिङ्गको वचस्व कायम रहन एककाले भौतिक विकास पनि तिनै प्रभुत्वशाली वर्गको रुचि र चाहनाअनुसार निश्चित क्षेत्रमा मात्र सीमित हुन पुग्यो । केन्द्रीय राज्यसत्ताले गरेको हिन्दु धार्मिक केन्द्रीकरण, राजतन्त्रात्मक राजनीतिक केन्द्रीकरण तथा अर्थतन्त्र एवम् विकासको केन्द्रीकरणले राजधानी रहेको नेपालको मध्यक्षेत्र काठमाडौंसँगै त्यसको आसपासका पश्चिमी र पूर्वीक्षेत्रका भूभाग सडक, बिजुली तथा खानेपानीजस्ता विकासका पूर्वाधारहरूले तुलनात्मक रूपले सम्पन्न भए । यसैका आधारमा ती स्थानमा शिक्षा, स्वास्थ्य तथा आर्थिक विकासका ढोकाहरू पनि खुल्न सम्भव भयो । तर पश्चिम नेपालका पहाडी भूभागको विकास भने कहिल्यै पनि राज्यको प्राथमिकतामा परेन । राज्यसँग जोडिने सडकको सञ्जालसम्म पनि बिस्तार नहुँदा अझै पनि त्यहाँका नागरिक नुन, मट्टीतेल र लत्ताकपडाका लागि सीमापारिका भारतीय बजारहरूमा भर पर्नुपर्ने तथा बाटोसमेत भारतको प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्थामा छन् ।

यसका साथै शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तरका आधारमा भएको विभेदका कारण महिला र बाल-बालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा पनि व्यवधान देखा परेको छ । यो असमान विकासले निम्त्याएको परिणतिबाट सिर्जित समस्यासँग जुधिरहेका महिला र बालबालिकाको सङ्घर्षलाई शून्यको मूल्य कृतिले केन्द्रमा राखेको छ । कर्णालीका विकट क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवा छैन, सडक पुगेको छैन र भएको सडकमा पनि यातायातको सहज सुविधा छैन । त्यहाँका नागरिकसँग बिरामी पर्दा अकालमै मर्नु या जायजैथा बेचेर महँगो हेलिकोप्टर यात्रा गरेर उपचार गर्नुको विकल्प पनि देखिन्न ।

यस्तै परिस्थिति पार गरेर सुर्खेत आइपुगेकी महिलाको यात्रा “उनी चिप्लिने पहाड उक्लेर, बगाउने

नदी तरेर, हराउने जङ्गल काटेर, अस्पतालको लामो लाइन पार गर्दै डाक्टरसामु पुगेकी थिइन्” (पृ. १२) भन्ने वर्णनको सन्दर्भले पनि स्वास्थ्य, शिक्षा, सडक, पुललगायतका भौतिक विकासका कार्य सहर र सदरमुकामकेन्द्री रहेको सङ्केत गर्दछ । त्यसैगरी दश जोडी भेडा बेचेर छोराको उपचारका लागि हेलिकोप्टरबाट सुर्खेत आएका भेडिनी कान्छीका दम्पती गाडी रिजर्भ गरेर छ घण्टामा अस्पताल आइपुगे पनि गर्भको सन्तान बचाउन नसकेकी भीमकाजीकी पत्नी तथा सिटामोल पनि नपाउने, ज्वरो आएदेखि नहराउँदासम्म कुरेर बस्ने, जोडले खोकेर खोकी बिसेक बनाउने, धेरै तयारी गरेर जीवनमा एक वा दुई पटक मात्र अस्पताल पुग्ने कर्णालीबासीको जीवन सङ्कटपूर्ण बन्नुको परिणाम पनि विभेदपूर्ण विकास नै हो । राज्यबाट भएको यस्तो विभेदपूर्ण व्यवहारलाई कृतिमा यसरी सरलीकृत गरिएको छ—

नेपालको वार्षिक बजेटको २० बोरा धनमध्ये एक बोरा धन ओखतीमुलोलाई छुट्याएको हुँदो रहेछ । त्यो एउटा थैली पनि सुरुमै ठुलठुला सहरका अग्लाअग्ला अस्पतालभरि चुहिने रहेछ । यो एउटा चुहिँदै अगाडि बढ्ने थैलो सुर्खेत, हुम्ला, कालीकोट, जुम्ला र डोल्पा पुग्दा सकिनसकिन लाग्दो रहेछ । यो दृश्यको बयान विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन आफ्नो रिपोर्टमा यसरी लेख्छ— नेपालको स्वास्थ्य नीतिनियम रिभर्सल अफ हेल्थ केयर छ, है अर्थात् रोगीहरू एकातिर छन्, ओखती खर्च अर्कोतिर छ (पृ. १३९-१४०) ।

नेपालको स्वास्थ्यमा लगानी भएको उपयुक्त अवस्थाले नेपालको स्वास्थ्य क्षेत्रका निम्ति छुट्याइएको ५% बजेट पनि सहरमा पुर्‍याएर मात्र कर्णालीजस्ता किनारीकृत बस्तीका अस्पतालतिर पुग्ने हुनाले त्यसलाई रिभर्सल अर्थात् उल्टो प्रकृतिको भनिएको हो । यसले गर्दा राजधानीबाट टाढा र विकटतामा रहेका स्थानहरू सधैं छेकिएर देशको विकासमा असमानता सृजना हुन्छ । प्रस्तुत कृतिले कर्णालीका महिलाहरू आधारभूत शिक्षाबाट समेत वञ्चित रहनुको विभेदमूलक अवस्था र त्यसको

कहालीलागदो परिणाम यसरी चित्रण गरेको छ- १० सम्म पढेका आमाका पाँच वर्षमुनिका एक हजारमा १८ जना बच्चा मर्दा रहेछन् । अनि नपढेका आमाहरूका हजारमा ५८ जना । हरेक महिलालाई केवल १० कक्षासम्म पढाइ मात्र दिए यहाँ हजारमा ४० जना बच्चा जीवित हुने रहेछन् (पृ. १०५) । कर्णालीमा यस प्रकारको अधिक बालमृत्युदर हुनु पनि महिला विकासका सन्दर्भमा राज्यले गरेको लगानीमा भएको विभेदपूर्ण व्यवहारको परिणति नै हो । प्रदेशगत आधारबाट हेर्ने हो भने बागमती प्रदेशमा ७६% रहेको महिला साक्षरताको दर कर्णालीमा चाहिँ ६९.४% मात्र छ । यसले पनि महिला विकासका कार्यक्रमहरू सङ्घीय राजधानीसमेत रहेको काठमाडौँमा अधिक केन्द्रित हुनुको प्रतिफल प्रस्ट पार्दछ । त्यसले गर्दा कर्णालीको मानव संसाधन क्षेत्रीय विभेद भोगेर किनारामा धकेलिन विवश देखिन्छ ।

शोषण, उत्पीडन र दमन

समाजमा उत्पादनका साधनमाथिको निजी स्वामित्वका कारण हुनेखाने र हुँदाखाने गरेर दुई भिन्न वर्ग अस्तित्वमा आउँछन् । उत्पादनका साधनमा पहुँच हुने मालिकहरूले अर्थात् शोषक वर्गले अनेक तरिकाबाट उत्पादनका साधनहरूबाट बञ्चित शोषित वर्गको शोषण गर्छन् । अर्धसामन्ती चरित्रको समाजमा राज्य र त्यसमा पहुँच हुने सामन्त तथा पुँजीपतिहरू नै मालिक हुन् । उनीहरूको स्वामित्वको जमिन, पुँजी र प्रविधिमा श्रम गरेर जीविकोपार्जन गर्ने आमनागरिकहरू शोषित वर्गका हुन्छन् । हुनेले नहुनेमाथि गर्ने यस्तो शोषण विविध प्रकारका आर्थिक, राजनीतिक, शारीरिक, धार्मिक र वैचारिक आयामहरूमा पनि बिस्तारित छ, जसलाई लैङ्गिकता, जात, धर्म, वर्ण तथा शारीरिक अवस्थाका आधारमा निर्धारित हुने अन्तरसम्बद्ध सामाजिक जीवनस्तरले प्रभावित गर्दछ । असमान उत्पादन सम्बन्धका कारण एउटा पक्ष सम्पन्न बन्दै जाने र अर्को पक्ष उसमा आश्रित भइरहनुपर्ने अवस्थाले समसामयिक नेपाली समाजमा उपर्युक्त सङ्केतकका आधारमा हुने गरेको शोषण, उत्पीडन र दमन कहालीलागदो छ ।

शून्यको मूल्य कृतिमा भुनभुनेकी आमा जलनमा परेर कुरूप भएकी र लोग्नेले छोडेकी हुनाले सामाजिक उत्पीडनमा परेकी छन् । छोराको उपचार गर्न आउँदा घरमा पालेका वस्तुभाउलाई पानी दिने छिमेकीसमेत नभएकाले जङ्गलतिर धपाएर आएकी उनी विकलाङ्गताकै कारण समाजबाट यस्तो उत्पीडन भोग्न बाध्य छिन्- आधा अनुहार नभएकी मलाई गाउँमा सबैले बोक्सी भन्छन् । कोई बिरामी प्यो कि मैलाई आएर पिट्ने, थुक्ने, ढुङ्गा हान्ने गर्छन् । वाक्क भएर म भेरीपारि बस्छु । गाउँ र गाउँलेबाट अलि टाढा वनमा बस्छु (पृ. १५) । यसले गरिब र अपाङ्गप्रति कर्णालीमा रहेको सामाजिक असहिष्णुता र अपराधीकरणको पुष्टि गर्छ । त्यसैगरी जुम्ल्याहाकी आमाले गर्भवती अवस्थामा पतिको कुटाइ खपेकी छ भने शान्तिले चाहिँ पतिको कुटाइबाट दिन पुगिसकेको गर्भको शिशुसमेत गुमाएकी छ । तर पनि ती दुवैले पछि पतिलाई माफ गरेर सहजीवन अगाडि बढाएका छन् । यस कृतिमा साहस र सङ्घर्षकी जीवन्त स्वरूप मानिएकी कर्कती आमाले पनि रक्सीको कुलतमा फसेको पतिका कारण अनेक हन्डर खाएकी छन् । आफ्नै गाउँमा भएको जमिनमाथि पसिना बगाएर सन्तोषले जीवन चलाइरहेको अवस्थामा पतिको मूर्खतापूर्ण व्यवहारलाई टार्न नसकी कालापहाड गएपछि उनी त्यहाँको साहु र आफ्नै लोग्नेको शोषणमा परेकी हुन् । थोरै ज्यालामा काम गर्दै आफ्नै कमाइले परिवार पालिरहेको अवस्थामा परस्त्रीसँग लहसिनसमेत थालेको लोग्ने भनाउँदोले किशोरी छोरीमाथि नै यौनकर्मको दलाली सुरु गरेपछि प्रतिरोधमा उत्रिएकी उनी लोग्नेको साङ्गातिक प्रहारका कारण फुटेर 'नबल्ले गुलुब' बनेको आँखा लिएर पहाडमा आएर एकलै परिवार पालेर बसेकी छन् । बादी भएकैले बुधेकी फुपू दुःखमा पुकार गर्नका लागि पनि भगवान् भेट्न मन्दिरभित्र जान पाएकी छैनन् (पृ. ७३), भने दलितसँग भागेर बिहे गरेकी भेडिनी कान्छीलाई माइतीले बोझ हटेको ठानेर सोधीखोजी पनि गरेका छैनन् (पृ. १५०) । अटिजम भएकी भेडिनी कान्छी सानैदेखि सुस्त अवस्थाकी, पिटे पनि हाँसिरहने, हप्तामा कहिलेकाहीं मात्र बोल्ने

र कहिले चाहिँ महिनौसम्म बोलिरहने भएकाले परिवारबाट पनि अपहेलित पात्र हो ।

आफ्नै आमाबाट समेत 'रूपले मात्र के गरी खालिस् ? बुद्धि छैन तेरो । बोली फुट्दैन राम्रोसँग । विद्यालय पनि गइनस् । अक्षर चिन्दैनस् । घरबार हुन्न तेरो अब' (पृ. १४४) भन्दै उसमाथि अपाङ्गताका आधारमा बौद्धिक उत्पीडन भएको छ । यसका साथै कर्किनी आमाको पतिले पिटैरे भए पनि छोरीलाई यौन व्यवसायमा लगाउन गरेको प्रयत्नले महिलामाथि यौनजन्य उत्पीडन पनि भएको पाइन्छ भने सडक व्यवसायीमाथिको विचौलियाको शोषण पुतली आमामार्फत उद्घाटित छ । यसमा २५० रुपियाँमा उपभोक्तको हातमा पर्ने भोलामा पच्चिस रुपियाँको ऊन, पच्चिस रुपियाँ बुनेको र पचास रुपियाँ बिक्रेताको ज्याला गरेर जम्मा सय रुपियाँ लागत परेको छ भने ग्राहकलाई बेच्दा बाँकी १५० रुपियाँ विनापरिश्रम विचौलियाले खाइरहेको देखिन्छ । फ्याक्ट्रीबाट पाँच मिनेटको दूरीमा रहेको बजार (सडक) मा भोला ल्याइदिए बापत सय रुपियाँ मुनाफा लिने काले दाइबाट पुतली आमा र सडकका स्थानीय बिक्रेताहरू शोषित भएका छन् । पुँजीवादी बजार व्यवस्थाबाट सिर्जित शोषणका यी पछिल्ला दुई घटना कर्णालीभन्दा बाहिर (कालापहाड र काठमाडौँ) का हुन् । त्यसैले कर्णालीको समाजमा विशेषगरेर आर्थिक, सामाजिक र पारिवारिक हैसियतका दृष्टिलेसमेत कमजोर ठहरिएका महिलामाथि नै शोषण, उत्पीडन र दमन भएको छ । यसले कर्णालीबाहिर पनि पितृसत्ता जब्बर रहेको सामन्तवादी समाजको चरित्रलाई नै स्थापित गरेको छ ।

मार्क्सवादी प्रभाव

सामन्तवाद उत्कर्षमा पुग्दै गरेको नेपाली समाजमा भारत र चीनमा भएका राजनीतिक परिवर्तन तथा विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलनको प्रभावसँगै वि.सं. २००० को दशकमा मार्क्सवादको प्रवेश भएको हो । यसैको परिणामस्वरूप विभिन्न समायावधिमा सम्पन्न भएका जनसङ्घर्षले समाजमा मार्क्सको ऐतिहासिक तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको प्रसारलाई सघन बनाउँदै विचारधारात्मक क्षेत्रमा

नयाँ मोड ल्याएका छन् । फलतः साहित्यमा पनि द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी चिन्तनकै बहुलता रहन गएर सर्वहारा श्रमिकपक्षीय दृष्टिकोणले प्रधानता पाउन थालेको हो । त्यसमा राज्यको मूलप्रवाहबाट किनारामा पारिएका र पहिचानविहीन समुदायका समस्या र अधिकारको उठान, उत्पीडित वर्ग, क्षेत्र, जात, लिङ्गका पात्रहरूलाई नायकत्व प्रदान एवम् निम्नवर्गका जनजीविकाका सवालले अधिक मुखर हुन पाएको देखिन्छ ।

नेपाली समाज र साहित्यको यही वास्तविकता आत्मसात् गर्दै शून्यको मूल्य कृतिमा परिवारको लालनपालनदेखि उत्पादन कार्यमा संलग्न रहेर राज्यको अर्थतन्त्र सबल बनाउन योगदान गरेर पनि पहिचानविहीन बनाइएका आमाहरूको सङ्घर्षलाई केन्द्रमा राखिएको छ । एउटा गाला पोलिएर सौन्दर्य मापनको कथित मानकबाट कुरूप ठहरिएकी तथा समाजद्वारा बोक्सी करार गरेर एकल्याइएकी भुनभुनेकी आमा, पहिरोमा परिवार गुमाएकी बुधे बादीकी फुपू, अटिजम अभिलक्षणकी भेडिनी कान्छी, दलित हिम्मतबहादुर, थारु समुदायको जुम्ल्याहाको बाबु, एउटा आँखा फुटेकी कर्किनी आमा तथा डोल्पाकी पुतली आमा नेपाली समाजको मूल प्रवाहबाट किनारामा पारिएका तर समाज रूपान्तरणमा निर्णायक भूमिका निर्वाह गरिरहेका अनुकरणीय पात्र हुँदाहुँदै पनि पहिचानविहीन बनेका चरित्र हुन् ।

त्यसैले यसमा कठिन परिस्थितिमा पनि हिम्मत नहारेका र आफ्नै कर्मबाट आत्मनिर्भर बनेका नाम नभएका पात्रहरूले माटोमा पोखेको परिश्रमका विविध आयामलाई समाजको सञ्चेतना विकासको कोणबाट स्थापित गरी कर्मशील सौन्दर्यसहितको पहिचान दिलाइएको छ । वास्तवमा समाज विकासका लागि सक्षम जनशक्ति आवश्यक हुन्छ । त्यसको आधार भनेका बालबालिका हुन् र ती सबल हुनका लागि तिनका आमा सबल हुनुपर्दछ । त्यसैले राज्यले आमामा लगानी गर्नुपर्छ; माटोमा लगानी गर्नुपर्छ । किनकि फूल फुल्ने र फल फल्ने वृक्ष उम्रिने माटोमा हो भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेर यस

कृतिले मार्क्सवादी अवधारणा अनुसार आधार रचनामा बढी जोड दिएको छ ।

नेपाली समाजमा मार्क्सवादको प्रभाव देखिन थालेपछि संसारको रचना ईश्वरले गरेका हुन् भन्ने प्रत्ययवादी अवधारणा र धार्मिकतामाथि प्रश्न उठ्न थालेको हो । यसै प्रभावले गर्दा प्रस्तुत कृतिमा शब्दैपिच्छे, “हरे दैव !” भन्दै पुकारा गर्ने भुनभुनेकी आमालाई भगवानले एक पटक पनि नसुनेको तर कहिल्यै भगवानको नाम नलिने डाक्टरले चाहिँ मायाले मुसारे भँ भएको (पृ. २७) तथा ‘मरेर कहाँ स्वर्ग गइन्छ र ? मरेर त माटोमै जाने हो’ (पृ. ९७) भन्ने सन्दर्भबाट रूढिवादी चिन्तनका विरुद्ध भौतिकवादी चिन्तनले निरन्तरता पाएको देखिन्छ । त्यसैगरी सडकमा भोला बेच्ने क्रममा आफूहरूमाथि भएको आर्थिक शोषण र त्यसबाट मुक्त हुने पुतली आमाको उपायले पनि मार्क्सवादी प्रभावलाई नै पक्षपोषण गरेको छ । यहाँ सय रुपियाँमा तयार हुने ऊनको भोलाको मूल्य सडक व्यापारीको हातमा २०० र ग्राहकसम्म पुग्दा २५० रुपियाँ पुगेको छ । वस्तु उत्पादक र व्यापारीका बिचमा थपिएको सय रुपियाँचाहिँ बिचौलिया (दलाल) ले लिने गरेको वास्तविकता बोध गरेपछि पुतली आमाले भोला बुन्ने मजदुरहरूलाई सुभाएको उपाय यस्तो छ—

एउटा भोलाको मूल्य २५० हुन्छ, बुनेको १०० रूपैयाँ, बेचेको १०० रूपैयाँ, ऊन र धागोको ५० रूपैयाँ । सधैं अरूको बारेमा सोचियो, एक पटक आफ्नो बारेमा सोच । आफ्नै सम्पत्ति बनाउने बारे सोच । सँगै हुनु, सँगै काम गर्नु नै सबैभन्दा ठुलो सम्पत्ति हो । आफैँलाई हेर नानीहरू, फ्याक्ट्रीको मालिक रिसाउला, जागिर खाइदेला भन्ने सोच्छौ तिमेरु । जागिर त तिमेरुले दिएका छौ उसलाई । तिमेरु भोला बुन्ने, म भोला बेच्ने अनि कसरी यो व्यापार उसको भयो, कसरी यो फ्याक्ट्री उसको भयो ? (पृ. २३६-३७) ।

उपर्युक्त उद्धरणमा मार्क्सको अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त प्रयोग भएको देखिन्छ । किनकि

उत्पादक मजदुरलाई कम ज्याला दिएर दलाल पुँजीपतिले ग्राहकबाट बढी मूल्य असुलेको छ । वस्तुको उत्पादन र बिक्रीसम्मको प्रक्रियामा जसले बढी श्रम गरेको छ, ज्याला पनि उसैले बढी पाउनुपर्छ भन्ने नाफाको न्यायोचित वितरणमा जोड दिँदै शून्यको मूल्य कृतिले राज्यबाट उपेक्षित, आर्थिक, सामाजिक र पारिवारिकरूपले उत्पीडित तथा राजनीतिकरूपले पहिचानविहीन बनाइएका पात्रको नायकत्वपूर्ण भूमिका स्थापित गरेर दलाल पुँजीवादसँग रहेको समकालीन समाजको मूल वर्गीय अन्तरविरोध उद्घाटन गरेर मार्क्सवादी प्रभाव पुष्टि गरेको छ ।

निष्कर्ष

नवराज केसीको शून्यको मूल्य कृतिमा प्रतिबिम्बित समकालीन नेपाली समाज मूलतः कर्णाली क्षेत्रको भए पनि त्यसले समग्र नेपालको सामाजिक चरित्रको पनि प्रतिनिधित्व गरेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कृति विश्लेषणका लागि निर्धारण गरिएका चारओटा सङ्केतमध्ये गुजारामुखी मिश्रित अर्थतन्त्रले नेपाली समाज प्राकृतिक कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रमा औद्योगिक योगदान पनि थपिएपछि अर्धसामन्ती बनेको देखाउँछ । राज्यको विभेदकारी नीतिका कारण विकासको प्राथमिकतामा नपरेको कर्णालीको समाज चेतना र चिन्तनका दृष्टिले सामन्तवादी रहेको ठहर्छ । किनकि त्यहाँको विकास असमान रहेको छ । नेपाली समाजले भोग्नुपरेको शोषण, दमन र उत्पीडनको अवस्था सामन्तवादी र पुँजीवादी दुवै किसिमका छन् र यसमा अर्धसामन्ती चरित्र विद्यमान रहेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा मार्क्सवादी प्रभावका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा यो दलाल पुँजीवादी रहेको पाइन्छ ।

यसरी कर्णाली केन्द्रित नेपाली समाजको चरित्र विश्लेषणबाट समकालीन नेपाली समाजका दुईओटा निष्कर्ष आएका छन्— पहिलो, कर्णालीको समाजको मूल वैचारिक चरित्र सामन्तवादी हो, जुन कुराको पुष्टि त्यहाँको अर्थतन्त्रको गुजारामुखी स्वरूप तथा शोषण र उत्पीडनमा आधारित सामाजिक छविबाट भएको छ । दोस्रो, त्यहाँको परम्परागत

उत्पादन सम्बन्धमा पुँजीवादी प्रभाव भित्रिसकेको छ; जसलाई त्यहाँका नागरिकहरूको परम्परागत खेतीकिसानीमा रहेको संलग्नता, खेती गर्ने जमिन नभएका सुकुम्बासीहरू आर्थिक उपार्जनका लागि अन्य पेसातर्फ आकर्षित हुँदै गएको अवस्था, वैदेशिक रोजगारी तथा दैनिक ज्यालादारीमा आधारित मजदुरी गर्ने प्रचलनमा वृद्धिजस्ता बहुआयामिक आर्थिक क्रियाकलापले पुष्टि गर्दछन् । अर्थतन्त्रमा औद्योगिक क्षेत्रको योगदान न्यून रहेको, राज्यको नेताकेन्द्री र विभेदकारी नीतिका कारण क्षेत्रीय विकासमा असमानता विद्यमान रहेको, आर्थिक, सामाजिक, लैङ्गिक तथा जातीय रूपमा हुने शोषण, उत्पीडन

र दमन हट्न नसकेको जस्ता वास्तविकताले पनि त्यहाँको समाज पुँजीवादमा प्रवेश गरिसक्यो भन्न निकै हतार हुन्छ । उसै पनि दलाल पुँजीवादी बजारनियन्त्रित आर्थिक क्रियाकलापमा बढोत्तरी, जन्ड पितृसत्ताको सम्भौतापरक रणनीति तथा आंशिक रूपमै भए पनि पुँजीकेन्द्रित समाजवादी क्रियाकलापले पनि परम्परागत उत्पादन सम्बन्धलाई धक्का दिएको अवस्था शून्यको मूल्यमा प्रतिबिम्बित छ । उपर्युक्त विश्लेषणका आधारमा कर्णाली प्रदेशले प्रतिनिधित्व गरेको समकालीन नेपाली समाज मौजुदा अर्धसामन्ती र दलाल पुँजीवादी व्यवस्थाको प्रतिरोध गर्दै समाजवादी अर्थव्यवस्थातिर उन्मुख देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- किरण (२०६५). *नेपाली समाज र संस्कृति : एक संक्षिप्त अध्ययन*. काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि ।
 केसी, नवराज (२०७९). *शून्यको मूल्य सास, साहस र स्नेहको कथा*. काठमाडौँ : साङ्गीला मिडिया ग्रुप प्रा.लि. ।
 ढकाल, नारायण (२०८०). *अन्तिम पात*. काठमाडौँ : बेला पब्लिकेसन्स ।
 पुष्पलाल (२०७३). *छानिएका रचना* (भाग १). काठमाडौँ : पुष्पलाल स्मृति प्रतिष्ठान ।
 भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
 मार्क्स, कार्ल (सन् १९८७). *पुँजी*. (खण्ड १). (अनु.) ओमप्रकाश संगल. नई दिल्ली. पिपुल्स पब्लिसिंग हाउस प्रा.लि. ।
 मिश्र, चैतन्य (२०७६). *लोकतन्त्र र आजको मार्क्सवाद*. काठमाडौँ : बुक हिल पब्लिकेसन ।
 पोखरेल, शङ्कर (सन् २०१४). बदलिँदो नेपाली समाजको चरित्र. वेब. <https://www.setopati.com/bichar/9460>
मूलबाटो (१८ फागुन २०७३). नेपाली समाजको वर्गचरित्र : एक विश्लेषण.
 भुसाल, घनश्याम (१५ असोज २०७८). नेपाली समाज : चरित्र, वर्ग र अन्तरविरोध. *रातोपाटी*. वेब.<https://www.ratopati.com/author/328>

